

Marcel Bois: En son av sin klass – om Ernst Thälmann

[Ur [Jacobin Magazine](#), 18 augusti 2016. Översättning från engelska, Göran Källqvist.]

Östberlin i mars 1954: den östtyska statens toppar har samlats på huvudstadens mest berömda biograf, Friedrichstadt-Palast, för en stor kulturell händelse. Premiärminister Otto Grotewohl, president Wilhelm Pieck och generalsekreterare Walter Ulbricht finns samtliga med i publiken för att se premiären på *Ernst Thälmann: son av sin klass*.

Filmen hade kostat mer än 6 miljoner östtyska mark att spela in och var väldigt dyr för en stalinistisk stat som fortfarande hade fullt upp med krigsödeläggelsen och de förkrossande krigsskadestånden till Sovjetunionen. Uppföljaren, *Ernst Thälmann: ledare för sin klass*, skulle ha premiär 1½ år senare och var en lika dyr produktion, med 44 huvudrollsinnehavare, hundratals mindre roller och tusentals statister.

De två filmerna om den tidigare kommunistledaren kom att bli några av de mest framgångsrika filmerna i Östtysklands historia, och tilldelades ett oräkneligt antal priser i hela östblocket. Nästan ingen som föddes i Tyska demokratiska republiken (DDR) lyckades gå igenom skolan utan att ha sett dem åtminstone en gång.

Mellan hjältedyrkan och demonisering

Även om deras filmiska värde är diskutabelt, är de två filmerna idag viktiga historiska lämningar för att hjälpa till att återskapa den politiska mytologi som omgav kommunistpartiets bortgångne ordförande. Thälmann mördades av nazisterna i koncentrationslägret Buchenwald den 18 augusti 1944 och hans politiska arv och tragiska död ledde till att han avbildades som martyr efter kriget.

Det går att se i en stor del av den östtyska såväl som akademiska litteraturen, där det oftast framställs som om Thälmann inte var oense med sina politiska motståndare utan ”avslöjade” deras felaktiga ståndpunkter. Den mytiske Thälmann gav aldrig förslag eller konstruktiv kritik – han ”visade” sina kamrater ”den rätta vägen”.

Efter upprättandet av DDR i den sovjetiska ockupationszonen skapades snart en enorm samling minnesmärken, minnesstunder och andra ceremonier om Thälmann. Staten räknade minst tio minnesplatser, femton större monument, över åttio minnesstenar och ett oräkneligt antal byster, plaketter och andra attiraljer.

De följdes av filmer, böcker, kringresande utställningar och skolmaterial. Dussintals historiker hjälpte till att göra myten om Thälmann perfekt, i förhoppning om att ge det styrande Socialistiska enhetspartiet (SED) ett mått av historisk och således politisk legitimitet. Bilden de målade av mannen låg oundvikligen i linje med partiets och statens officiella uppfattningar.

I Västtyskland blev Thälmann antingen ignorerad eller smäddad. Kommunister behandlades som brottslingar, även de som hade överlevt de nazistiska förföljelserna. Tysklands kommunistiska parti (KPD) förbjöds 1956, och därefter begränsades minnet av Thälmanns liv till små vänsterkretsar.

Medan de nazistiska bödlar som mördade honom fridfullt tillbringade sin ålderdom i Förbundsrepubliken avfärdades deras offer som en ”landsbygdspolitiker med demagogisk talang” och ”fiende till demokratin”.

Kontrasten mellan dessa två historier kunde knappast vara större. Men vem var Ernst Thälmann egentligen, bortom klichéerna i öst och väst?

En klasskämpe

Thälmann föddes 1886 i Hamburg och växte upp i en ganska anspråkslös familj som ägde en liten butik för importerade kolonialvaror, och blev i unga år kritisk mot utsugning och social ojämlikhet. Under en period satt hans far i fängelse för att ha sålt stulna varor, vilket tvingade Ernst att börja hjälpa till i affären.

Han lämnade hemmet vid 16 års ålder och hamnade i ett härbärke för hemlösa och senare i en källarvåning. Thälmann var en utbildad arbetare och klarade ekonomin genom att gå från jobb till jobb i Hamburgs hamn, och anställdes senare i maskinrummet på en stor lastbåt. Hans arbete tog honom till och med till USA under en kort period, där han arbetade på ett lantbruk.

Dessa erfarenheter var avgörande för att forma Thälmanns arbetarradikalism. Han blev alltmer medveten om att Tyskland under kejsaren varken erbjöd social rättvisa eller demokrati, och 1903, vid 17 års ålder, gick han med i Socialdemokratiska partiet (SPD).

Han blev snart både antikrigsaktivist och antiimperialist, och var ljudlig kritiker av SPD:s beslut att stödja regeringens krigskrediter i parlamentet i början av Första världskriget. 1918 anslöt han sig till de tusentals andra som lämnade partiet i protest mot dess stöd till kriget och bildade Oavhängiga socialdemokratiska partiet (USPD).

Thälmann försökte inte dölja sin krigsfientliga uppfattningar när han inkallades till militärtjänstgöring i armén. Trots att han sårades i strid vid två tillfällen befordrades han aldrig eller fick något erkännande för sina insatser. Hans överordnade officerare ansåg honom vara alltför upprorisk för sådana ärebetygelser.

Hans inställning gjorde istället att han hamnade inför krigsrätt, även om han omedelbart förklarades oskyldig. I oktober 1918 deserterade han från armén tillsammans med fyra vänner och soldatkamrater genom att vägra att återvända från en permission.

Thälmann, som av sina anhängare älskvärt kallades för ”Teddy”, var en populär person bland arbetarna i Hamburg. Det underlättades säkert av hans enkla, proletära uppträdande och arbetardialekt och manér, som han skulle behålla under hela sin bana.

1904 gick han som ung arbetare med i Transportarbetarförbundet och blev snart ordförande för chaufförerna i förbundet. Han deltog i novemberrevolutionen i Hamburg 1918 och valdes i mars 1919 till ordförande för USPD i Hamburg, och representerade dem också i stadens råd. När USPD:s vänsterflygel ett år senare lämnade partiet för att ansluta sig till KPD blev han snabbt ledare även för KPD i Hamburg.

Kommunistisk bana

”Teddy” skulle med början 1924 göra sig ett namn i det nationella partiet, när partiets vänster kring Ruth Fischer, Arkadi Maslow och Werner Scholem tog ledningen över KPD. Thälmann tillhörde också vänstern och blev medlem i politbyrån.

Den nya ledningen bestod främst av intellektuella. För att motverka denna bild började KPD:s centralkommitté använda Thälmann som sin ”proletära galjonsfigur” och lyfte fram hans profil i partiet enormt.

Partiets beslut att utse honom till presidentkandidat i början av 1925 förvandlade honom till en framstående politisk kändis, och följdes snart av att han utnämndes till ledare för Röda kampförbundet, en kommunistledd paramilitär organisation.

När Stalin såg till att ledarskapet kring Fischer avsattes i augusti 1925, utsågs Thälmann till partiordförande, en post som han skulle behålla till Weimarrepublikens slut.

Thälmanns period som KPD-ledare såg flera stora framgångar, som parlamentsvalet 1932 där kommunisterna fick 16,9% av rösterna och blev landets tredje starkaste politiska kraft.

Thälmanns KPD tog också initiativ till och ledde folkomröstningen 1926 om att expropriera den tyska adeln, en omröstning som organiserades tillsammans med SPD och fackföreningarna.

Även om folkomröstningen till sist misslyckades, så var den en enorm framgång vad gäller att mobilisera arbetarklassen för ett politiskt mål: 14,4 miljoner tyska väljare röstade för att expropriera adeln, 4,8 miljoner fler än vad som hade röstat för KPD och SPD tillsammans vid valet ett år tidigare. I själva verket skulle omröstningen gå till historien som vänsterns mest framgångsrika parlamentariska mobilisering under Weimarrepubliken.

Staliniseringen av KPD

Men partiets framgångar under Thälmann är bara halva historien, ty han var också en drivkraft bakom staliniseringen i mitten av 1920-talet, en grundläggande omvandling av KPD:s politiska kultur, organisatoriska strukturer och sociala bas.

När nazisterna tog makten 1933 var KPD en karikatyr av sitt forna jag. Under de första åren av partiets existens hade det varit en levande organisation där interna debatter och oenighet togs för givna.

Beslut togs demokratiskt och partipressen publicerade regelbundet avvikande och kontroversiella uppfattningar. Partikonferenserna var platsen för våldsamma diskussioner där oppositionella medlemmar alltid fick möjlighet att föra fram sina uppfattningar i långa tal.

När Thälmann var klar med omstruktureringen av organisationen var KPD ett till stora delar odemokratiskt och byråkratiskt parti där ledningen styrde med absolut makt.

Interna diskussioner tilläts sällan, och konflikter ”löstes” organisatoriskt snarare än politiskt, med hjälp av uteslutningar och hot. Thälmanns ledarskap satte ofta munkavle på kritiker eller kastade helt enkelt ut dem för att undvika dispyter.

Denna organisatoriska förstening åtföljdes av ideologisk stagnation och ökande dogmatism. Historikern Sigrid Koch-Baumgarten beskriver hur Sovjetunionen ”utmålades som ett heligt land och Marx, Engels, Lenin hedrades som grundare av en religion.”

Samtidigt i Sovjetunionen

Omvandlingen av KPD var en del av en bredare process som vi idag kallar ”stalinisering”, som inte påbörjades i Tyskland utan i Sovjetunionen. I mitten av 1920-talet hade Stalin avancerat till posten som generalsekreterare för det Ryska kommunistiska partiet genom att skickligt ställa sina motståndare mot varandra och gå igenom fraktionsstriderna helskinnad.

Under de kommande åren skulle han genomföra en politik som gick mot allt hans parti en gång hade stått för. Kvarvarande element av arbetarkontroll avskaffades och fabriker sattes i händerna på cheferna. Ackordsarbete återinfördes. Arbetare förbjöds att byta arbetsplats eller att flytta och strejker förbjöds och belades med dödsstraff.

Utanför de omedelbara ekonomiska förhållandena avskaffades även många av den ryska revolutionens sociala landvinningar. Skilsmässa blev allt svårare att få, aborter förbjöds och en reaktionär ”Orden till moderskapets ära” infördes för att gynna högre födelsetal och traditionella könsroller.

Den revolutionära regeringen hade legaliserat homosexualitet, men den blev nu återigen straffbar. Den kulturella och konstnärliga renässans som hade blomstrat under bolsjevikernas första år petades åt sidan och ersattes av livlösa socialrealistiska skildringar.

För att genomdriva denna politik och säkerställa sin egen makt inledde Stalin en kampanj för att eliminera den socialistiska traditionen i kommunistpartiet. Till en början gjorde han det genom att avsätta de andra berömda bolsjevikerna från ledningen. Senare skickades det gamla gardet antingen till fängelseläger, landsförvisades eller avrättades.

Av medlemmarna i 1923 års politbyrå skulle bara tre dö av naturliga orsaker: Lenin, Stalin och hans hängivne anhängare Molotov. Resten avrättades, mördades eller drevs till självmord.

Ett oräkneligt antal gamla bolsjevikar – bl a Zinovjev, Kamenev, Radek och Bucharin – anklagades för förräderi under skenrättegångarna 1936-1938 och blev torterade tills de erkände. Andra, som Trotskij, förföljdes över hela världen av sovjetiska agenter och mördades till sist.

Allt som allt dog åtminstone en halv miljon ryska kommunister under Stalins ”Stora utrensningar”. Det är mot denna bakgrund som Hermann Weber, en av de främsta historikerna om den kommunistiska rörelsen i den tysktalande världen, talar om Stalins utrensningar som ”den största vågen av antikommunistisk förföljelse i historien.”

Å andra sidan var en så grundläggande omvandling av kommunistpartiet och den kommunistiska rörelsen inte möjlig utan att också förvanska och krossa även den kommunistiska ideologin.

Således förvandlade Stalin marxismen till en statsreligion, tog vissa meningar och fraser ur sitt sammanhang och använde dem för att rättfärdiga den politiska svängning som ägde rum just då, som hans teori om ”socialism i ett land”.

Stalin hävdade att socialismen var möjlig inom Rysslands nationella ramar – i motsättning till den socialistiska rörelsen dittillsvarande allmänna åsikt men i linje med partibyråkratins behov, som försökte säkerställa att Sovjetunionen skulle accepteras på den internationella scenen.

Konkret betydde detta överenskommelser och till och med allianser med andra kapitalistiska stater. Världsrevolutionen hade inte längre någon plats på den sovjetiska politiska dagordningen, eftersom den riskerade att skada Moskvas förbindelser med andra utländska makter.

Stalins man i Tyskland

Hotet om revolutionära omvälvningar utomlands tvingade Stalin att inte bara omvandla Sovjetunionens kommunistiska parti (SUKP) utan också att förvandla de andra kommunistpartierna till verktyg åt den sovjetiska utrikespolitiken.

KPD var det starkaste och viktigaste partiet utanför Ryssland och blev Stalins första måltavla, och han valde Thälmann till huvudrollsinnehavare.

”Teddy” blev snart Stalins högra hand i Tyskland. Trots sina framgångar som partiledare var han också ansvarig för massuteslutningarna av varenda oppositionell strömning från KPD – först sina tidigare kamrater i Ruth Fischers grupp, sedan ”partihögern” kring Heinrich Brandler, och slutligen de så kallade ”försonliga”. Under 1920-talet lämnade tiotusentals kommunister partiet, och många av dem uteslöts av absurda orsaker.

Av de 350-400.000 medlemmar som var med i KPD efter sammanslagningen med USPD:s vänster 1920 återstod mindre än 40.000 sju år senare, 1927, då partiet hade totalt 130.000 medlemmar. De gamla medlemmarna hade ersatts med andra.

Detta utbyte var grunden till den socialistiska traditionens förfall inom partiet, eftersom huvuddelen av de gamla medlemmar som varit aktiva i Spartakistförbundet och inom socialdemokratin före kriget tvingades ut, och lämnade åt unga, politiskt oerfarna medlemmar att bemöta en partiledning som alltmer framställde sig själv som ofelbar.

Denna process var inte alldeles enkel, och skedde heller inte utan motstånd, motsättningar och misstag, men till sist segrade Stalin och Thälmann. I slutet av 1920-talet var KPD helt igenom odemokratiskt och styrdes uppifrån av en byråkratisk apparat.

Efter Hitler är det vår tur

Krossandet av partidemokratin innebar att KPD nu följde bokstavligt talat varenda politisk sväng som kom från Moskva. Det bästa exemplet på detta, och det som till slut skulle visa sig vara ödesdigert för både den tyska kommunismen och Thälmann själv, var teorin om ”socialfascism”.

I slutet av 1920-talet blev Hitlers nazistparti farligt mäktigt. Men KPD:s ledning visade sig fullständigt oförmögen att analysera vad som hände. Ordet ”fascism” kastades vårdslöst omkring och användes om den konservativa regeringen under president Hindenburg som hade tagit makten 1930.

För att göra saken ännu värre betraktade KPD sina rivaler inom arbetarrörelsen, det socialdemokratiska partiet, som ”socialfascister”. I kommunisternas ögon var nazisterna, den

aktuella regeringen och SPD alla fascister av en eller annan sort, och således arbetarklassens svurna fiender.

Denna ståndpunkt hade de ärvt från Moskva, och den grundade sig på Stalins teori om socialfascism. Som Stalin förklarade vid den Kommunistiska internationalens sjätte kongress var socialdemokratin och fascismen ”tvillingbröder” som förstärkte varandra.

Under den djupa världsekonomiska krisen, hävdade Kommunistiska internationalen, var den enda vägen till seger att kämpa under ledning av kommunisterna mot både fascismen och socialdemokratin, eftersom det var den socialdemokratiska reformismen som höll tillbaka arbetarna från ett revolutionärt antikapitalistiskt medvetande.

Följaktligen avvisade Thälmanns centralkommitté, som bara några år tidigare hade genomfört omröstningen om att expropriera adeln tillsammans med SPD, allt antifascistiskt samarbete med socialdemokraterna. Detta beslut underlättade i slutändan nazisternas maktövertagande och ledde till att många kommunister och socialdemokrater några år senare blev politiska fångar under den nya nazistiska regimen.

En obesvarad vädjan

Thälmanns oförmåga att ta några beslut självständigt från Stalin hade visat sig redan under den så kallade ”Wittorf-affären” 1928. John Wittorf var KPD:s talesperson i Hamburgs stadsråd, och hade förskingrat pengar som samlats ihop i Sovjetunionen till strejkande tyska arbetare. Wittorf var vän och anhängare till Thälmann, och ”Teddy” hade känt till Wittorfs stöld och försökte dölja den. Men förskingringen avslöjades och det föranledde centralkommittén att avsätta Thälmann från alla funktioner i partiet.

Men strax därefter kom ett telegram från Moskva där Stalin krävde att ledningen skulle ompröva sitt beslut, och plötsligt ändrade sig centralkommitténs majoritet och återupprättade Thälmann. Åtgärden spelade en avgörande roll för att befästa Thälmanns grepp om partiapparaten, men visade också hur beroende han var av Stalin.

Thälmanns beroende skulle visa sig ödesdigert under nazisterna. Han arresterades 1933 och tillbringade mer än ett decennium i fängelse. Under hela denna tid hoppades och förväntade han sig att Stalin skulle ingripa å hans vägnar och rädda honom från en säker död. Det går att se allra tydligast i de brev han skrev till Sovjetledaren under Hitler-Stalin-pakten 1939-1941, en period då Stalin troligen kunde ha ordnat med ett utbyte av fångar och tagit honom till Moskva.

Men Stalin gjorde inte det. Han ignorerade Thälmanns vädjanden och satt med armarna i kors när hans lojale anhängare mördades av nazistiska vakter 1944.

När Thälmann dog i händerna på fascisterna delade han ödet med ett otal tusentals andra kommunister. Men det särskilt tragiska med hans död var att det är mycket möjligt att den ägde rum med Stalins tysta medgivande. Även om det inte finns några bindande bevis för det kan Stalin helt enkelt ha beslutat att en död Thälmann som blivit martyr var mer användbar än en levande.

På många sätt kan Thälmann ses som en symbol på det vridet ironiska i stalinismens uppkomst, ty ”Teddy” började inte sin bana som stalinistisk apparatman utan istället som en hängiven klasskämpe

och socialist. Han var medlem i alla den tyska arbetarrörelsens tre masspartier, tillbringade årtal i fängelse för sina uppfattningar och dog till sist för dem.

Även om personlig äregirighet säkert spelade en roll för hans senare stalinistiska omvändelse, så finns det föga tvivel om att för Thälmann, såväl som tusentals andra hängivna kommunister, härrörde lojaliteten mot Stalin och Sovjetunionen i första hand från en hängivenhet mot den socialistiska saken. Å andra sidan såg stalinismen bara sina lojala anhängare som bönder på det geopolitiska schackbrädet, som kunde placeras ut och överges efter eget gottfinnande.

Thälmanns KPD var en gång ett av de starkaste kommunistpartierna i världen, men skulle från och med då bara överleva tack vare sovjetiskt stöd i exil, och senare i form av den östtyska satellitstaten.

Thälmanns tidiga framgångar som organisatör och hans popularitet bland tyska arbetare tyder på att han kanske kunde ha spelat en bättre roll i ett demokratiskt KPD som hade hållit ledarna ansvariga och rättat till politiska misstag, men den stalinisering han ledde låste fast partiet i självmordsmässiga politiska perspektiv och gjorde det oförmöget att ändra linje i tid.

Till slut skulle denna tragedi markera slutet på den revolutionära socialismen som masströmning inom 1900-talets tyska arbetarrörelse, öppna dörren för fascismen och senare en förnyad tysk kapitalism.